

WPŁYW PRZEKSZTAŁCEŃ POLITYCZNO-GOSPODARCZYCH NA POZIOM EKSPLOATACJI WĘGLA KAMIENNEGO W GÓRNOŚLĄSKIM ZAGŁĘBIU WĘGLOWYM DO ROKU 1914

THE EFFECT OF POLITICAL AND ECONOMIC TRANSFORMATION ON THE LEVEL OF COAL EXPLOITATION IN THE UPPER SILESIA COAL BASIN BEFORE 1914

JAROSŁAW BEDNORZ^{1, 2}

Abstrakt. W artykule przedstawiono rozwój wydobywania węgla kamiennego w Górnośląskim Zagłębiu Węglowym (GZW) od 1769 do 1914 r. (początki eksploatacji węgla na tym obszarze są datowane na 1751 r.), dokonując podziału poziomu wydobywania na poszczególne okręgi (górnoszląski, dąbrowski i krakowski) z uwzględnieniem okresów oraz przyczyn stagnacji i spadku wydobywania. Tłem, na jakim ukazano poziom produkcji węgla kamiennego w GZW, są przekształcenia własnościowe. Przedstawiono charakterystykę głównych podmiotów będących właścicielami w branży węgla kamiennego w omawianym okresie.

Słowa kluczowe: kopalnie węgla, górnictwo, historia, polityka, Górnośląskie Zagłębie Węglowe.

Abstract. The article presents the development of coal mining in the Upper Silesian Coal Basin from 1769 to 1914 (the beginnings of coal mining in the area date back to 1751) distinguishing between production levels for individual districts (Upper Silesian, Dąbrowski and Cracovian), taking into account the periods and the causes of stagnation and decline. The background, against which the level of coal production in the Upper Silesian Coal Basin is shown, is ownership changes. The characteristics of the main entities that owned the coal industry during the period are also presented.

Key words: coal mines, coal mining, history, politics, Upper Silesian Coal Basin.

WSTĘP

Omawiając historyczny rozwój wydobywania węgla kamiennego w Górnośląskim Zagłębiu Węglowym (GZW) do 1914 r., należy uwzględnić zarówno jego polityczną przynależność w różnych okresach, jak i panujące wówczas warunki własnościowe oraz dynamikę ich zmian. Granice państw zaborczych podzieliły GZW na trzy okręgi: górnoszląski – od 1741 do 1922 r. należący do Prus, dąbrowski – w latach 1815–1918 będący częścią zaboru rosyjskiego (Jaros, 1961) oraz krakowski. Okręg krakowski do 1795 r. należał do Rze-

czypospolitej Polskiej, w latach 1795–1809 znajdował się w zaborze austriackim, w latach 1809–1815 przynależał do Księstwa Warszawskiego, a w latach 1815–1846 znajdował się w granicach Rzeczypospolitej Krakowskiej. W 1846 r. ponownie został włączony do państwa austriackiego, w którego strukturze pozostał do końca I wojny światowej (Jaros, 1965).

Podział Górnośląskiego Zagłębia Węglowego pomiędzy trzech zaborców (fig. 1) sprawił, że rozwój poszczególnych okręgów przebiegał odmiennie.

¹ Kompania Węglowa S.A., Oddział KWK „Pokój”, ul. Niedurnego 13, 41-705 Ruda Śląska

² Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Śląski, ul. Bankowa 11, 40-007 Katowice; e-mail: jbednorz@tlen.pl

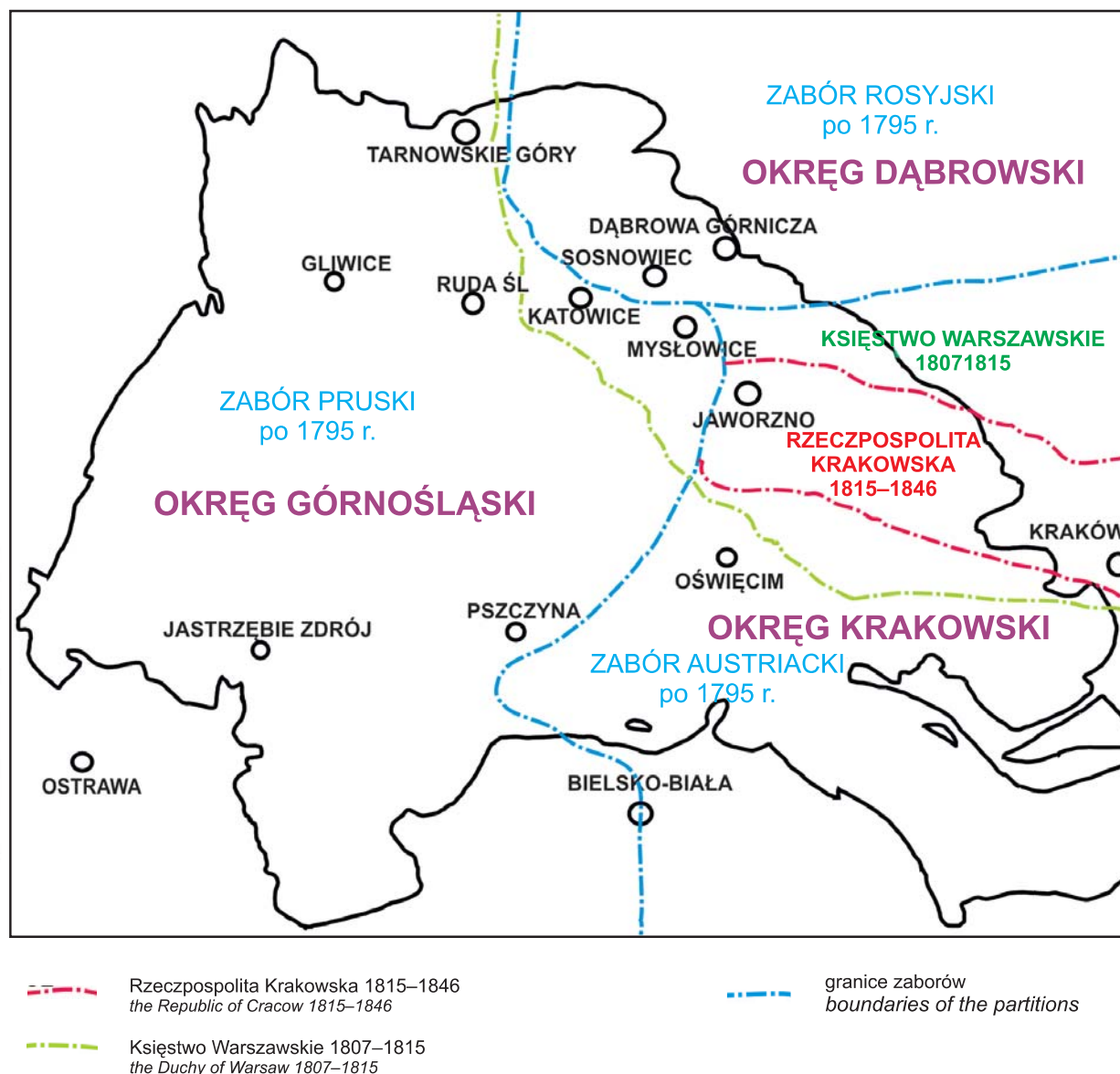

Fig. 1. Podział polityczny Górnośląskiego Zagłębia Węglowego w latach 1795–1914

The political division of the Upper Silesian Coal Basin in the years 1795–1914

Podział na trzy okręgi (górnosląski, dąbrowski i krakowski) utrzymał się także w latach międzywojennych, z uwzględnieniem podziału okręgu górnośląskiego na część wschodnią należącą do Polski oraz zachodnią włączoną do Niemiec, a węgiel kamienny stworzył podwaliny rozwoju gospodarki po odzyskaniu niepodległości w 1918 r.

Na [figurze 1](#) przedstawiono schematycznie Górnośląskie Zagłębie Węglowe, uwzględniając jego podział terytorialny po trzecim rozbiore Polski oraz obszar Rzeczypospolitej Krakowskiej i Księstwa Warszawskiego.

Obecnie obszar Górnośląskiego Zagłębia Węglowego jest podzielony pomiędzy Polskę i Czechy. Na obszarze Polski GZW jest głównym zagłębiem węgla kamiennego. Znajdują się tu prawie wszystkie czynne obecnie polskie kopalnie (z wyjątkiem LW Bogdanka, usytuowanej w Lubelskim

Zagłębiu Węglowym). Polska część GZW zajmuje powierzchnię około 5600 km². Eksploatacja jest prowadzona w złożach, które zajmują około 1106 km² (czyli około 20% powierzchni). Złóża rezerwowe o zasobach rozpoznanych szczegółowo obejmują obszar 622 km² (11%), złoża rezerwowe o zasobach rozpoznanych wstępnie – 515 km² (9%), złoża wyeksploatowane lub zaniechane – 842 km² (15%), a obszary perspektywiczne – 1291 km² (ok. 23%). Obecnie w GZW występuje ok. 79,1% udokumentowanych zasobów bilansowych polskich węgla kamiennych (Szuflicki i in., 2011).

Czeska część GZW, o powierzchni ok. 1500 km², obejmuje okolice Ostrawy, Karwiny, Czeskiego Cieszyna i Frensztatu pod Radgoszczem.

GÓRNOŚLĄSKIE ZAGŁĘBIE WĘGLOWE DO POŁOWY XIX WIEKU

POLITYCZNE PRZEMIANY GZW DO POŁOWY XIX WIEKU

Górnośląskie Zagłębie Węglowe aż do I wojny światowej było podzielone między różne państwa (fig. 1). Jego największa część – zachodnia (okręg górnośląski), wraz z resztą Śląska, do 1741 r. należała do Austrii, a następnie została zaanektowana przez Prusy. Po wojnie siedmioletniej Austria otrzymała jedynie część zagłębia Ostravsko-Karwińskiego i niewielki obszar okręgu górnośląskiego (na którym w późniejszym czasie powstała kopalnia Silesia). Okręg górnośląski natomiast aż do 1922 r. był częścią Prus.

Wschodnią część GZW, czyli okręgi dąbrowski i krakowski, charakteryzuje większa dynamika przeobrażeń. Do 1795 r. okręgi te wchodziły w skład Rzeczypospolitej Polskiej. W 1772 r. południowa część okręgu krakowskiego została zagarnięta przez Austrię, a następnie, w 1795 r., Austria zaanektowała pozostałą część tego okręgu. W tym samym 1795 r. okręg dąbrowski stał się częścią Prus. Powstałe w 1807 r. Księstwo Warszawskie przejęło jurysdykcję nad częścią zagłębia dąbrowskiego (księstwo olkusko-siewierskie), a w 1809 r. nad północną częścią okręgu krakowskiego (późniejszy powiat chrzanowski). Na mocy decyzji Kongresu Wiedeńskiego okręg dąbrowski wszedł w skład Królestwa Polskiego i pozostał jego częścią do I wojny światowej. Północna część okręgu krakowskiego została przekształcona w tzw. Rzeczpospolitą Krakowską, która w 1846 r. została włączona do Austrii. W ten sposób w ciągu omawianego okresu ukształtował się podział GZW na trzy okręgi: górnośląski, dąbrowski i krakowski (fig. 1) (Jaros, 1965).

WYDOBYCIE WĘGLA W GZW DO POŁOWY XIX WIEKU

Początkowo węgiel kamienny wydobywany w GZW był wykorzystywany na potrzeby własne górników (kopalnia pierwotnie zatrudniała jedynie kilku robotników) oraz na potrzeby dominiów i okolicznych kowali. Brak możliwości transportu wydobytego urobku na większe odległości stanowił czynnik ograniczający użytkowanie i eksploatację węgla. Tradycyjny transport wozami był z przyczyn ekonomicznych nieopłacalny, a brak połączeń kolejowych czy kanałów spławnych dodatkowo ograniczał ekspedycje tego surowca. Rozwój kolejnictwa, budowa kanałów spławnych, wzrost zapotrzebowania na węgiel kamienny spowodowany przez rozwój hutnictwa (m.in. wytop cynku) oraz modernizacja i rozwój technologiczny (wprowadzenie maszyn i pomp parowych) umożliwiły i stały się elementem napędowym do rozwoju produkcji tego surowca.

Informacje świadczące o wykorzystaniu węgla kamiennego są datowane na 1657 r., gdy Erdmann Leopold von Promnitz, będący właścicielem Ziemi Pszczyńskiej, polecił

stosowanie węgla kamiennego do świeżenia żelaza w kuźni jaroszewickiej. W 1659 r. w dziele „Descriptio Poloniae” Andrzeja Cellariego wspomina się o występowaniu węgla kopalnych w okolicach Tenczynka. Jednak we wspomnianych wypadkach brak jest pewnego świadectwa eksploatacji węgla, a mowa jest tylko o jego użytkowaniu i występowaniu (Łabędzki, 1841).

Rozpoczęcie wydobywania węgla kamiennego można datować na ok. 1751 r. Prowadzono wtedy jego eksploatację, oczywiście na niewielką skalę, w pobliżu Rudy Śląskiej (w polu późniejszej kopalni Brandenburg-Wawel) (Jeziński, Leszczyńska, 2003). Poszukując rudy żelaza do swojej kuźni, baron von Stechow, właściciel Rudy Śląskiej, sprowadził dwóch górników saskich, którym zlecił wykonanie szybu. Zamiast do pokładów rudy dotarli oni do złoża węgla kamiennego. Formalne nadanie kopalni w Rudzie przez górnicze władze państwowe miało miejsce w 1770 r. (Jaros, 1975).

Na figurze 2 pokazano rozwój wydobywania węgla kamiennego w GZW w latach 1769–1850. Uwzględniając dane z okręgów górnośląskiego i dąbrowskiego oraz szacunkowe dane dotyczące okręgu krakowskiego, ogółem wydobyto 19 341 tys. ton węgla kamiennego.

W okręgu górnośląskim we wspomnianym okresie wydobyto 16 301 tys. ton węgla kamiennego (tab. 1). Okręg górnośląski dostarczał ok. 80% łącznej produkcji węgla kamiennego w GZW. Produkcja tego surowca wykazuje trzy okresy spadkowe. Po roku 1806 i 1811 w związku z działaniami wojennymi, w latach 1826–1831 – czyli w czasie wielkiego kryzysu cynkowego oraz w latach 1819–1820 i w 1848 r. – również spowodowany trudnościami w eksporcie cynku (Jaros, 1965).

Podobne zjawisko związane z kryzysem cynkowym wystąpiło również w okręgu dąbrowskim, jednak dopiero w 1828 r., a zmniejszenie wydobywania pogłębiło się jeszcze w wyniku powstania listopadowego (Jaros, 1975). W wyniku tych wydarzeń w latach 1828–1831 r. spadek produkcji węgla był ośmiokrotny. Wzrost produkcji zaznaczał się w czasach Królestwa Kongresowego (1815–1818 r.) oraz gospodarki Banku Polskiego (1833–1842 r.), natomiast lata stagnacji wystąpiły po przejęciu górnictwa przez Komisję Rządową Przychodów i Skarbu w 1824 r. (Jaros, 1965).

Dane dotyczące poziomu wydobywania węgla kamiennego w okręgu krakowskim (tab. 2) są fragmentaryczne. Kopalnie tego okręgu miały dużego odbiorcę w postaci Krakowa, co powodowało ich szybki rozwój, tak że na początku XIX w. produkowały 2–3 razy więcej węgla od kopalń dąbrowskich. Sumarycznie ilość wydobytego węgla kamiennego w okręgu dąbrowskim wyniosła 2852 tys. ton. Rozwój kopalń był jednak uzależniony od koniunktury na cynk, a brak hut żelaza i innych dużych zakładów zużywających węgiel kamienny był przyczyną ich późniejszej stagnacji (Jaros, 1965).

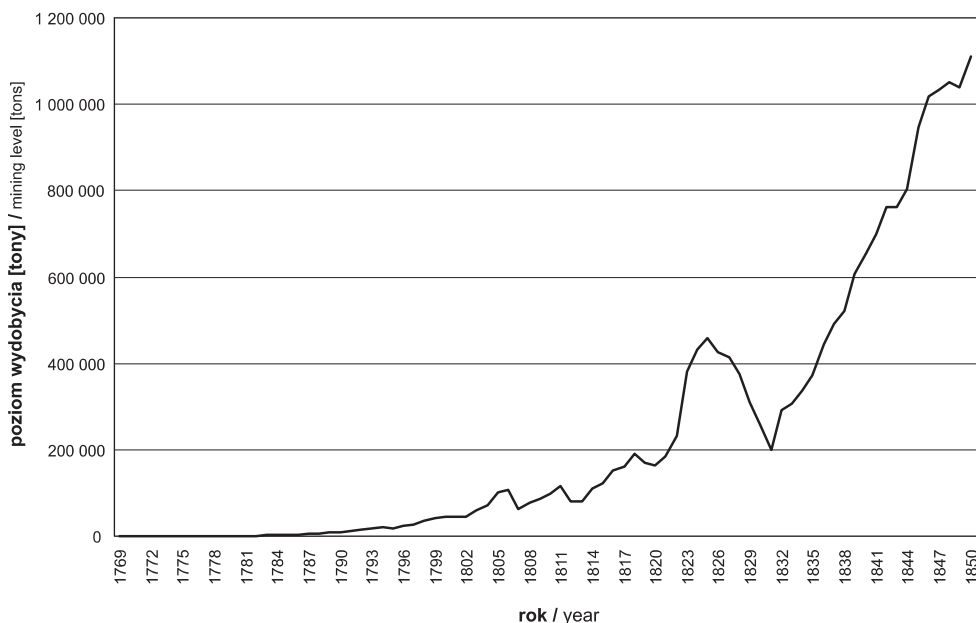

Fig. 2. Poziom wydobycia węgla kamiennego w GZW w latach 1769–1850 (według Jarosa, 1965)

Mining level in the Upper Silesian Coal Basin in the years 1769–1850 (after Jaros, 1965)

Tabela 1

Wydobycie węgla kamiennego w okręgu górnośląskim w latach 1769–1850 (według Jarosa, 1965)

Coal mining in the district of Upper Silesia in the years 1769–1850 (after Jaros, 1965)

Rok	Wydobycie [t]	Rok	Wydobycie [t]	Rok	Wydobycie [t]	Rok	Wydobycie [t]	Rok	Wydobycie [t]
1769	367	1786	3 951	1803	56 769	1820	146 782	1837	385 065
1770	367	1787	5 823	1804	68 286	1821	165 929	1838	423 367
1771	416	1788	7 333	1805	87 092	1822	204 796	1839	440 864
1772	367	1789	9 167	1806	104 587	1823	347 456	1840	538 556
1773	481	1790	9 950	1807	59 931	1824	344 165	1841	568 713
1774	488	1791	11 464	1808	73 603	1825	460 000	1842	612 974
1775	426	1792	14 202	1809	82 306	1826	304 179	1843	619 068
1776	620	1793	17 455	1810	93 480	1827	327 894	1844	674 618
1777	641	1794	21 633	1811	113 760	1828	281 047	1845	818 992
1778	861	1795	17 453	1812	77 880	1829	250 318	1846	867 190
1779	794	1796	24 482	1813	75 515	1830	217 435	1847	901 408
1780	821	1797	25 117	1814	97 574	1831	186 678	1848	873 707
1781	1100	1798	34 137	1815	117 196	1832	250 480	1849	915 936
1782	1467	1799	38 546	1816	147 740	1833	267 464	1850	975 401
1783	1833	1800	41 140	1817	147 893	1834	268 938	Łącznie	16 301 109
1784	2200	1801	42 625	1818	175 204	1835	306 832		
1785	2750	1802	42 900	1819	153 382	1836	338 473		

Tabela 2

Wydobycie węgla kamiennego w okręgu dąbrowskim w latach 1792–1850 (według Jarosa, 1965)

Coal mining in the district of Dąbrowa in the years 1769–1850 (after Jaros, 1965)

Rok	Wydobycie [t]	Rok	Wydobycie [t]	Rok	Wydobycie [t]	Rok	Wydobycie [t]	Rok	Wydobycie [t]
1792	1100	1804	3600	1816	5 200	1828	94 200	1840	117 600
1793	500	1805	3700	1817	14 000	1829	58 000	1841	132 000
1794	300	1806	3900	1818	14 700	1830	42 600	1842	147 850
1795	160	1807	4000	1819	15 400	1831	11 700	1843	141 800
1796	150	1808	3800	1820	16 500	1832	40 200	1844	130 830
1797	1700	1809	3700	1821	20 000	1833	38 100	1845	128 110
1798	2900	1810	3500	1822	27 000	1834	66 200	1846	150 340
1799	2200	1811	3500	1823	35 000	1835	66 800	1847	132 170
1800	2300	1812	3700	1824	60 000	1836	105 700	1848	177 460
1801	2600	1813	3900	1835	69 000	1837	107 500	1849	122 560
1802	3200	1814	4000	1826	71 400	1838	97 000	1850	135 770
1803	3400	1815	4100	1827	86 600	1839	107 000	Łącznie	2 852 200

Eksplorację węgla kamiennego w GZW prowadzono jedynie w tych regionach, w których występowały grube pokłady znajdujące się blisko powierzchni ziemi. Łączny obszar eksploatacyjny wynosił w okręgu górnośląskim 232 km², a w krakowskim około 11,7 km². Dla okręgu dąbrowskiego brak dokładnych danych, jednak można przypuszczać, że wszystkie tamtejsze kopalnie obejmowały 25–30 km², co sumarycznie daje powierzchnię nieprzekraczającą 300 km² (Jaros, 1965).

STOSUNKI WŁASNOŚCIOWE W GZW DO POŁOWY XIX WIEKU

Wiek XVIII zaowocował powstaniem projektów i działań organizacyjnych ostosowujących górnictwo do nowego systemu polityczno-ekonomicznego, jakim był rodzący się kapitalizm. Polski inżynier Jan Mieroszewski sprecyzował pierwszy burżuazyjny punkt widzenia na górnictwo, który przedstawił w książce „Wywód ogólny o użyteczności i sposobach zaprowadzenia górnictwa porządnego i trwałego w Rzeczypospolitej” wydanej w Krakowie około 1782 r.

Zadaniem państwa, jak we wspomianej książce twierdził Mieroszewski, jest pomoc i opieka nad działalnością prywatną. Działalność powinny prowadzić spółki akcyjne organizowane w każdym powiecie posiadającym surowce kopalne. Rząd powinien udzielać tym powiatom pomoc finansową ze Skarbu Państwa. Oprócz pożyczek zwrotnych powinno się premiować nagrodami lub zwolnieniami z podatków tych, którzy odkryją bądź eksploatują surowce kopalne. Osady górnicze proponuje zaopatrywać w tanią żywność,

zaś górników zwolnić od służby wojskowej. W sferze edukacji powinno się powołać „gimnazja porządnej sztuki górniczej” oraz zorganizować Akademię Górniczą w pobliżu prowadzonych robót, oferującą wykłady z dziedziny matematyki, fizyki, mechaniki, geologii, prawa górniczego, chemii, metalurgii itp. W ślad za badaniami poszły decyzje organizacyjne. Powołano Komisję Kruszców, prototyp Ministerstwa Górnictwa, zajmującą się projektowaniem prac górniczych, przejmowaniem prywatnych pól w dzierżawę państwa i prowadzeniem kopalń wraz z ich coroczną wizytacją (Pazdur, 1961).

Na terenach okręgu górnośląskiego właścicielami kopalń byli magnaci pruscy. Fryderyk II uznał prawa habsburskie do własności gruntowej wraz ze znajdującymi się na ich terenie kopalniami. W zakresie eksploatacji węgla ten przywilej mieli książęta świdnicko-jawornicy. Na terenie Śląska działało wiele departamentów i urzędów sprawujących kontrolę nad wydobywaniem węgla, między innymi w Ozimku, Gliwicach, Królewskiej Hucie (obecnie Chorzowie) i we Wrocławiu. W myśl ustawy górniczej z 1769 r. ciała kopalne są własnością państwa i żaden właściciel gruntów nie może sprzeciwiać się ich poszukiwaniu i eksploatacji. W zasadzie ustawa nie sprzeciwiała się pierwszeństwu w eksploatacji właścicieli gruntów, jednak państwo zapewniło sobie szeroki wpływ na gospodarkę górniczą prywatnych przedsiębiorców. Urzędowi Górniczym przyznano prawo do nadawania koncesji na eksploatację, mianowania personelu techniczno-administracyjnego, nadzoru nad techniką i gospodarczą organizacją pracy, rozstrzygania sporów między pracownikami a właścicielami kopalń. Oczywiście sprawą było również uprawnienie do pobierania podatków i opłat na rzecz

Skarbu Państwa. Postępująca prywatyzacja spowodowała konieczność wyłonienia jeszcze jednej instancji w postaci urzędników przysiężnych, którzy przejęli większość czynności wykonywanych z zarządzania procesem produkcji węgla.

Zasadnicze zmiany w polityce państwa pruskiego przyniósł wiek XIX. Nastąpiła stopniowa redukcja zarządzania na rzecz opieki i nadzoru w granicach ogólnych interesów społeczno-politycznych. Zniesiono stare zasady opodatkowania, wyłączono Kasę Bracką spod zarządu administracyjnego, przekształcając ją w zakład ubezpieczeń społecznych oparty na zasadzie składowej w połowie opłacanej przez pracownika, a w połowie przez pracodawcę. Państwo zrezygnowało z zarządzania zakładami prywatnymi, a w jego kompetencjach pozostały kwestie podatkowe, koncesjonowanie, egzaminowanie elewów górniczych, zarządzanie zakładami skarbowymi, statystyką i rozstrzyganie sporów (Pazdur, 1961).

We wszystkich trzech okręgach właścicielem większości kopalń było państwo. Do największych państwowych ko-

palń w okręgu górnośląskim należały Królowa Luiza koło Zabrza oraz Król koło Królewskiej Huty (Chorzowa). Ponadto państwo pruskie posiadało w tym okręgu kilka pomniejszych kopalń sprzedanych osobom prywatnym, które jednak podlegały państwowym władzom górniczym. W okręgu dąbrowskim większość wydobycia pochodziła z czterech państwowych kopalń: Reden w Dąbrowie Górniczej, Tadeusz w Strzyżowicach, Feliks w Niemcach (obecnie część Sosnowca) oraz Ksawery koło Będzina. Najważniejszymi zakładami w okręgu krakowskim były państwowe kopalnie w Jaworznie, oprócz nich istniały jednak duże prywatne kopalnie Potockich w Sierszy i Westenholzów w Dąbrowie koło Jaworzna (Jaros, 1975). Oprócz rodzin obszarniczych pojawili się przedstawiciele burżuazji, rekrutujący się z kupców (rodzina Domsów z Raciborza), adwokatów, karczmarzy i duchownych (zwłaszcza protestanckich). Jednocześnie zamiast indywidualnych właścicieli coraz częstsze były gwarectwa (Jaros, 1965).

GÓRNOŚLĄSKIE ZAGŁĘBIE WĘGLOWE W LATACH 1851–1913

POLITYCZNE PRZEMIANY I POZIOM WYDOBYCIA W GZW W LATACH 1851–1913

Wzrost produkcji węgla w okresie 1851–1813 był możliwy ze względu na prawie czterokrotne powiększenie obszaru eksploatacji do ok. 1100 km² (w tym okręg górnośląski 740 km², dąbrowski 250 km², krakowski 120 km²) oraz dzięki rozbudowie i pogłębieniu kopalń (Jaros, 1965).

W tabeli 3 przedstawiono poziom wydobycia węgla kamiennego w okręgu górnośląskim w latach 1851–1913. Można wyodrębnić trzy okresy jego rozwoju (Jaros, 1965):

- lata 1851–1873 – okres szybkiego wzrostu połączonego z budową nowych kopalń oraz rozszerzeniem się rynków zbytu dzięki rozwojowi infrastruktury kolejowej; nałożyły się na to czynniki polityczne, m.in. osłabienie pruskiego feudalizmu, likwidacja pańszczyzny oraz zniesienie zasady dyrekcyjnej; rozwój ten zakłócił kryzys gospodarczy;
- lata 1874–1889 – sukcesy polityczne Prus, okres pomyślnej koniunktury i rozkwitu gospodarczego połączony ze wzrostem cen węgla;

Tabela 3

Wydobycie węgla kamiennego w okręgu górnośląskim w latach 1851–1913 (w tys. ton) (według Jarosa, 1965)

Coal mining in the district of Upper Silesia in the years 1851–1913 (in thousand tons) (after Jaros, 1965)

Rok	Wydobycie [tys. t]	Rok	Wydobycie [tys. t]	Rok	Wydobycie [tys. t]	Rok	Wydobycie [tys. t]	Rok	Wydobycie [tys. t]	Rok	Wydobycie [tys. t]
1851	1370	1862	3069	1873	7 769	1884	12 342	1895	18 066	1906	29 660
1852	1094	1863	3489	1874	8 265	1885	12 842	1896	19 613	1907	32 223
1853	1439	1864	3894	1875	8 252	1886	13 018	1897	20 628	1908	33 966
1854	1586	1865	4340	1876	8 468	1887	13 093	1898	22 490	1909	34 655
1855	1831	1866	4295	1877	8 112	1888	14 449	1899	23 470	1910	34 461
1856	2129	1867	4677	1878	8 203	1889	15 753	1900	24 829	1911	36 654
1857	2220	1868	5357	1879	8 910	1890	16 871	1901	25 252	1912	41 544
1858	2581	1869	5555	1880	10 017	1891	17 726	1902	24 485	1913	43 801
1859	2334	1870	5854	1881	10 404	1892	16 437	1903	25 265	Łącznie	889 489
1860	2478	1871	6557	1882	10 888	1893	17 110	1904	25 418		
1861	2659	1872	7252	1883	11 799	1894	17 205	1905	29 015		

– lata 1890–1914 – powstanie Górnosląskiej Konwencji Węglowej oraz pomyślna koniunktura na rynkach światowych, na co nałożył się wzrost produkcji i cen węgla.

Ogółem w omawianym okresie w okręgu górnośląskim wydobyto 889 mln ton węgla kamiennego.

Wydobycie węgla w okręgu dąbrowskim przedstawiono w tabeli 4. W początkowym okresie wahań produkcji węgla były związane przede wszystkim z katastrofami (np.

pożar w kopalni Reden) i przerwami w pracy kopalń rządowych. Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w. kopalnie rządowe przechodziły załamanie produkcji związane z kryzysem państwowego hutnictwa żelaza (Jaros, 1965). W latach 1851–1913 w okręgu dąbrowskim wydobyto 131 mln ton węgla kamiennego.

W okręgu krakowskim omawiany okres charakteryzuje mniejsza dynamika wzrostu produkcji węgla kamiennego niż w pozostałych okręgach GZW (tab. 5). Było to związane

Tabela 4

Wydobycie węgla kamiennego w okręgu dąbrowskim w latach 1851–1913 (w tys. ton) (według Jarosa, 1965)

Coal mining in the district of Dąbrowa in the years 1851–1913 (in thousand tons) (after Jaros, 1965)

Rok	Wydobycie [tys. t]	Rok	Wydobycie [tys. t]	Rok	Wydobycie [tys. t]	Rok	Wydobycie [tys. t]	Rok	Wydobycie [tys. t]	Rok	Wydobycie [tys. t]
1851	113	1862	130	1873	336	1884	1696	1895	3685	1906	4551
1852	97	1863	220	1874	402	1885	1792	1896	3666	1907	5319
1853	120	1864	256	1875	408	1886	1968	1897	3768	1908	5521
1854	141	1865	231	1876	454	1887	1986	1898	4093	1909	5584
1855	149	1866	236	1877	613	1888	2392	1899	3975	1910	5469
1856	161	1867	254	1878	907	1889	2479	1900	4110	1911	5770
1857	178	1868	224	1879	1086	1890	2471	1901	4245	1912	6315
1858	187	1869	299	1880	1286	1891	2604	1902	4322	1913	6834
1859	203	1870	329	1881	1406	1892	2860	1903	4839	Łącznie	131 505
1860	225	1871	302	1882	1382	1893	3170	1904	4706		
1861	133	1872	229	1883	1677	1894	3356	1905	3588		

Tabela 5

Wydobycie węgla kamiennego w okręgu krakowskim w latach 1851–1913 (w tys. ton) (według Jarosa, 1965)

Coal mining in the district of Cracow in the years 1851–1913 (in thousand tons) (after Jaros, 1965)

Rok	Wydobycie [t]	Rok	Wydobycie [t]	Rok	Wydobycie [t]	Rok	Wydobycie [t]	Rok	Wydobycie [t]	Rok	Wydobycie [t]
1854	60	1864	131	1874	351	1884	400	1894	701	1904	988
1855	61	1865	122	1875	313	1885	444	1895	760	1905	1118
1856	70	1866	109	1876	337	1886	510	1896	773	1906	1304
1857	69	1867	136	1877	292	1887	522	1897	801	1907	1367
1858	89	1868	153	1878	269	1888	515	1898	794	1908	1276
1859	86	1869	167	1879	282	1889	520	1899	911	1909	1176
1860	96	1870	188	1880	319	1890	610	1900	1167	1910	1346
1861	100	1871	231	1881	339	1891	645	1901	988	1911	1637
1862	110	1872	270	1882	342	1892	633	1902	864	1912	1911
1863	108	1873	310	1883	378	1893	679	1903	816	1913	1971
										Łącznie	34 024

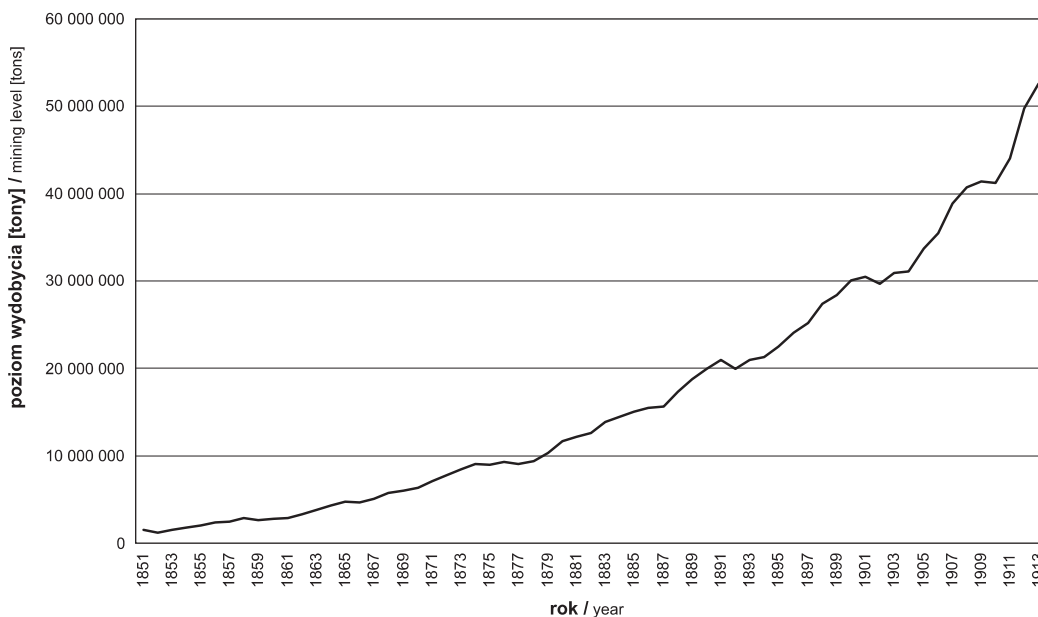

Fig. 3. Poziom wydobycia węgla kamiennego w GZW w latach 1851–1913 (według Jarosa, 1965)

Level mining in the Upper Silesian Coal Basin in the years 1851–1913 (after Jaros, 1965)

z dużą konkurencyjnością węgla z okręgu górnośląskiego korzystającego z obniżonej taryfy kolejowej (Jaros, 1975). Zdolność wydobywcza kopalń tego okręgu przewyższała rzeczywisty poziom wydobycia, ale nie były one w stanie konkurować z dobrze zorganizowanymi i rozwiniętymi kopalniami górnośląskimi. W wielu przypadkach dochodziło więc do ograniczania produkcji i prowadzenia jej tylko 2–3 dni w tygodniu (Ćwiąg, 2009). Ponadto szczególnie w Galicji dotkliwie dał się odczuć kryzys lat siedemdziesiątych

XIX w. i upadek hutnictwa cynku. Pewne ożywienie, połączone z trzykrotnym wzrostem wydobycia, odnotowano dopiero od końca lat pięćdziesiątych XIX w. (fig. 4), co było spowodowane pogłębianiem i modernizacją kopalń (Jaros, 1965). Poziom eksploatacji w okręgu krakowskim (tab. 5) znacznie wzrósł w związku z rozwojem linii kolejowych, które w latach czterdziestych XIX w. zaczęły dochodzić do Zagłębia Górnośląskiego, a także ze względu na wybudowanie w latach 1904–1906 kopalni w Brzeszczach.

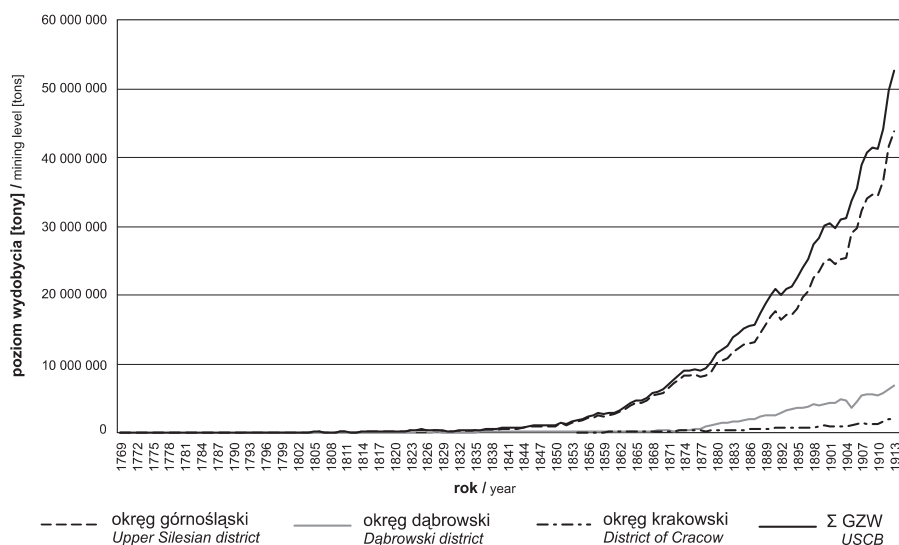

Fig. 4. Poziom wydobycia węgla kamiennego w GZW w latach 1769–1913 z uwzględnieniem podziału na okręgi (według Jarosa, 1965)

Mining level in the Upper Silesian Coal Basin in the years 1769–1913, taking into account the division into districts (after Jaros, 1965)

W latach 1851–1913 w okręgu krakowskim wydobyto łącznie 34 mln ton węgla kamiennego.

Na figurze 3 pokazano rozwój wydobywania węgla kamiennego w GZW od 1851 do 1913 r. Ogółem w latach 1851–1913 w Górnośląskim Zagłębiu Węglowym wydobyto 1055 mln ton węgla kamiennego.

STRUKTURA WŁASNOŚCI KOPALŃ W GZW W LATACH 1851–1913

Rozwój technologiczny i gospodarczy pociągnął za sobą zmiany w stosunkach własnościowych w górnictwie węgla kamiennego. Mechanizacja, pogłębianie szybów, zakup nowoczesnego sprzętu oraz elektryfikacja kopalń wymusiły potrzebę przekształcenia prywatnych kopalń w spółki akcyjne. Dzięki temu można było zgromadzić potrzebny kapitał inwestycyjny. Spółki te obejmowały nie tylko kopalnie, ale koncerny złożone z hut, kopalń węgla i rud, majątków ziemskich fabryk i zakładów pomocniczych. Pierwsze spółki w okręgu górnośląskim powstały w latach pięćdziesiątych XIX w. Były to m.in. Śląskie Kopalnie i Cynkownie (Schlesische A.G. für Bergbau Und Zinkhüttenbetrieb) w Lipinach, spółka założona w 1853 r. przez hrabiego Gwidona Henckel von Donnersmarcka oraz powstała z majątków hrabiego Renarda w 1855 r. spółka Minerwa. W 1871 r. Hugo Henckel von Donnersmarck założył spółkę Zjednoczone Huty Królewska i Laura (Vereinigte König-Und Laurahütte) (Jaros, 1965). Do rodziny Henckel von Donnersmarck należały m.in. kopalnie: Matylda, Karsten-Centrum, Andaluzja, Aschenborn, Hillebrand, Hugo-Zwank, Richter oraz wiele innych (Jaros, 1969). Również w 1871 r. powstał koncern Oberschlesische Eisenbahn-Bedarfs-A.G. w Nowym Bytomiu, a w roku następnym – spółki akcyjne Donnersmarkhütte w Zabrze oraz Oberschlesische A.G. für Kohlenbergbau w Orzeszu. W 1889 r. Tiele-Winckler utworzył Katowicką Spółkę Akcyjną dla Górnictwa i Hutnictwa (Kattowitz A.G. für Bergbau und Eisenhüttenbetrieb) (Jaros, 1965). Spółka zarządzała kopalniami Florentyna (późniejsza Łagiewniki), Ferdynand (Katowice), Mysłowice, Nowa Przemysza i Karol oraz wykupiła akcje spółki Prussengrube, której głównym zakładem była kopalnia Prusy (późniejsza Mysłowice) (Jaros, 1969). W 1905 r. w spółki przekształciły się zakłady Schtaffgotscha oraz księcia Hohenlohe-Oehringen (Jaros, 1965). Zakłady Schtaffgotscha powstały z dawnego majątku Karola Goduli, odziedziczonego przez Joannę Grzyzik (późniejszą hrabinę Schtaffgotsch) i zarządzały kopalniami Paulus-Hohenzollern oraz Litandra. Zakłady Hohenlohego były właścicielami m.in. kopalń Hohenlohe, Chasse-Fanny, Maks, Wujek, Jerzy i Hoym-Laura. Zakłady Borsiga zarządzały dwiema kopalniami – Hedwigswunsch oraz Ludwigsglück (Jaros, 1969). Specyficzną formę tworzyła spółka Spadkobiercy Gischego (Georg von Gisches Er-

ben), która po długotrwałych staraniach uzyskała osobowość prawną (Jaros, 1965). Spółka ta zarządzała trzema kopalniami: Gische (późniejszy Wieczorek), Kleofas i Heinitz (późniejszy Rozbark) (Jaros, 1969). W 1913 r. na 63 kopalnie węgla kamiennego 36 należało do spółek akcyjnych, spółek z ograniczoną odpowiedzialnością lub gwarectw, 4 stanowiły własność państwa, a 23 były w rękach osób fizycznych. W okręgu dąbrowskim główną rolę odgrywały zakłady rządowe, jednak górnośląscy przedsiębiorcy i tu rozpoczęli swoją ekspansję. Byli to m.in. hrabia Jan Renard, Gustaw von Kramst, Szymon Kuźnicki, Kramer oraz księżę zu Hohlenlohe-Oehringen. Pod koniec XIX w. okręg dąbrowski został opanowany przez kapitał francuski. W 1878 r. założona przez bank francusko-włoski spółka akcyjna Towarzystwo Francusko-Włoskie Dąbrowskich Kopalń wydzierżawiła państwowe kopalnie Ksawery i Nowa Łabędzka oraz kilka innych nieczynnych zakładów górniczych. W 1879 r. Francuskie Towarzystwo Akcyjne Kopalń Czeladź wykupiło kopalnię o tej nazwie (Czeladź) od Kramera, a powstała w 1890 r. Towarzystwo Kopalń i Zakładów Hutniczych Sosnowieckich zakupiło kopalnię Jerzy w Zagórz, Wiktor w Miłowicach oraz wiele innych nieeksploatowanych pól, stając się największym producentem węgla w tym regionie. W 1897 r. Francusko-Rosyjskie Towarzystwo Górnicze wykupiło uprawnienia od spółki Szewcow, Derwiz i Pomarancew dzierżawiącą kopalnię Reden. Pod koniec XIX w. grupa francuskich przedsiębiorców finansowana przez bank Credit Lyonnais nabyła większość Gwarectwa Hrabia Renard, właściciela kopalni Renard. Polski kapitał reprezentowało Warszawskie Towarzystwo Kopalń Węgla i Zakładów Hutniczych, utworzone w 1874 r. przez Kronenberga i Natansona oraz Towarzystwo Górniczo-Przemysłowe Saturn, które w 1900 r. zakupiło od hrabiego Hohenlohe-Oehringen kopalnię Saturn oraz wybudowało kopalnię Jowisz. Grodzieckie Towarzystwo Kopalń Węgla i Zakładów Przemysłowych, w którym 60% akcji posiadał hrabia Henckel von Donnersmarck oraz Friedlaender, było właścicielem kopalni Grodziec II, a austriacki Länderbank zdołał opanować kopalnię Flora leżącą pomiędzy Dąbrową Górniczą a Gołonogiem (Jaros, 1965). Największym przedsiębiorstwem węglowym w okręgu krakowskim było Gwarectwo Jaworznickie, stanowiące własność finansistów wiedeńskich i zarządzające kopalniami Fryderyk August oraz Jacek-Rudolf. Kolejnym przedsiębiorstwem były Galicyjskie Akcyjne Zakłady Górnicze posiadające kopalnie Artur w Sierszy i Krystyna w Tenczynku, a będące w większości własnością hrabiów Potockich. Kapitał francusko-belgijski reprezentowała spółka Société Anonyme Minière et Industrielle (kopalnia Sobieski) oraz Compagnie Galicienne de Mines (kopalnia Janina). Ponadto w Tenczynku funkcjonowała mała kopalnia Kmita, będąca własnością Józefa Hromka i Pawła Hławiczka (Jaros, 1969).

PODSUMOWANIE

Okres od 1769 do 1914 r. to czas rozwoju górnictwa węgla kamiennego na obszarze Górnośląskiego Zagłębia Węglowego. Podział GZW pomiędzy trzech zaborców spowodował nierównomierny rozwój produkcji tego surowca w trzech okręgach: górnośląskim, dąbrowskim i krakowskim (fig. 4).

Znaczenie węgla kamiennego zostało dostrzeżone we wszystkich okręgach, jednak na poziom jego eksploatacji miały wpływ uwarunkowania i przynależność państwowa danego okręgu. Wzrost wydobywania węgla był również uwarunkowany możliwościami jego lokalnej konsumpcji oraz transportu poza obszar prowadzonej eksploatacji.

Początkowo powolny wzrost wydobywania węgla kamiennego w GZW (do ok. 1850 r.) swój zdecydowany rozwój zawdzięczał poszerzeniu granic eksploatacji, modernizacji i pogłębianiu kopalń, jak również ogólnemu postępowi tech-

niczemu. Następujące w omawianym okresie kryzysy powodowały nieznaczne w skali ogólnej spadki wydobywania.

Zmiana struktury własności w poszczególnych latach określa znaczenie węgla kamiennego w gospodarce krajowej, w późniejszym okresie również jako znaczącego towaru eksportowego, który potencjalnie mógłby stać się środkiem politycznego nacisku. Ewolucja własności rozpoczęła się od prywatnych, małych kopalń będących w posiadaniu poszczególnych grup kopaczy, poprzez przejęcie własności wszystkich rozwijających się i znaczących na rynku kopalń przez władze państwowe, aż do wielkich koncernów prywatnych czy stanowiących spółki mieszane (z kapitałem państwa lub zagranicznym). W każdym z tych okresów pozycja węgla kamiennego w Górnośląskim Zagłębiu Węglowym była wyznacznikiem rozwoju.

LITERATURA

- ĆWIEK B., 2009 — Górnictwo polskie XX wieku. T. I. Lata 1900–1950. Publ. Szkoły Eksploatacji Podziemnej. <http://szkolaeksploatacji.pl/node/293>
- ŁABĘDZKI H., 1841 — Górnictwo w Polsce. Opis górnictwa i hutnictwa polskiego pod względem technicznym, historyczno-statystycznym i prawnym. T. I. Druk. Juliana Kaczanowskiego, Warszawa.
- JAROS J., 1961 — Górnictwo węgla kamiennego. *W*: Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich. T. II (red. J. Pazdur). Wyd. Górn.-Hutn., Katowice.
- JAROS J., 1965 — Historia górnictwa węglowego w zagłębiu górnośląskim do 1914 roku. Zakł. Narod. im. Ossolińskich, Wyd. Pol. Akad. Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- JAROS J., 1969 — Historia górnictwa węglowego w zagłębiu górnośląskim w latach 1914–1945. Państw. Wyd. Nauk. Oddz. w Krakowie, Katowice–Kraków.
- JAROS J., 1975 — Zarys dziejów górnictwa węglowego. Państw. Wyd. Nauk., Warszawa–Kraków.
- JEZIERSKI J., LESZCZYŃSKA C., 2003 — Historia gospodarcza Polski. Wyd. Key Text, Warszawa.
- PAZDUR J., 1961 — Ogólne przesłanki rozwoju górnictwa (1772–1918). *W*: Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich. T. II (red. J. Pazdur). Wyd. Górn.-Hutn., Katowice.
- SZUFLICKI M., MALON A., TYMIŃSKI M. (red), 2011 — Bilans zasobów kopalni i wód podziemnych w Polsce wg stanu na 31 XII 2010r. Państw. Inst. Geol. – PIB, Warszawa.

SUMMARY

The period 1769–1914 is the time of development of coal mining in the Upper Silesian Coal Basin. USCB division between the three invaders led to uneven development in production of this raw material divided into three districts of the basin.

The importance of this resource has been noticed in all districts, but the level of service conditions and the nationality of a particular district of the State in which he found himself greatly influenced the exploitation. The increase in coal production was also conditioned by the ability of local consumption and transport out of the business operation.

Initially, the slow growth of coal production in the Upper Silesian Coal Basin (until 1850) owes to its firm commitment to the development of expanding frontiers service,

upgrading and deepening of the mines, as well as general advances in technology. Occurring in the period crises caused a slight decrease in the overall scale of extraction.

The change of ownership in each year determines the importance of coal in the domestic economy, and later also as a significant export commodity, which potentially could become a mean of political pressure. The evolution of ownership begins with private, small coal mines owned by different groups of diggers, by taking ownership of all developing and major mines in the market by the state to large corporations or private companies which are mixed (with a capital of the state or foreign). In each of these periods the position in the Upper Silesian Coal Basin was a determinant of development.